

THE HISTORIOGRAPHY OF THE EMERGENCE OF THE “SHARH MUSHKILĀT AL-QUDŪRĪ” GENRE

Yesengeldi Nizamatdinov

Karakalpak Research Institute of Humanities

Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

E-mail: y.nizamitdinov@mail.ru

Science ID: MQR-0326-0097

Berdak, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: al-Qudūrī, Mukhtaṣar al-Qudūrī, Ḥanafī jurisprudence, commentary (commentarial tradition), Mushkilāt, Mujmalāt, Kardarī, Khawāharzāda, al-Qadūrī, historiography, source studies.

Received: 08.08.26

Accepted: 09.08.26

Published: 10.08.26

Abstract: This article examines the historiography of the emergence of a distinctive branch of the commentary tradition devoted to Mukhtaṣar al-Qudūrī by Abū al-Ḥusayn Aḥmad al-Qudūrī (d. 428/1037), one of the foundational texts of Ḥanafī jurisprudence. Known as the “Sharḥ Mushkilāt al-Qudūrī” genre, this tradition focuses on explaining the difficult, ambiguous, and concise passages found in al-Qudūrī’s text. Using the principal works of this genre—particularly those of Badr al-Dīn Kardarī (Khawāharzāda) and Yūsuf al-Qadūrī—the study analyzes the factors that led to its development, its distinctive methodological features, and the current state of scholarly and historiographical research on this tradition.

«ШАРҲ МУШКИЛОТ АЛ-ҚУДУРИЙ» ЙЎНАЛИШИ (ЖАНРИ)ДАГИ АСАРЛАРНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШ ТАРИХШУНОСЛИГИ

Есенгелди Низаматдинов

Ўзбекистон Фанлар Академияси Қорақалпоғистон бўлими

Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти

y.nizamitdinov@mail.ru

Илмий идентификация рақами: MQR-0326-0097

Бердақ, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Кудурий, «Мухтасар ал-Кудурий», ҳанафий фикҳи, шарҳ (шарҳчилик), мушкилот, мужмалот, Кардарий, Хавоҳарзода, Кадурий, тарихшунослик, манбашунослик.

Аннотация: Мазкур мақолада ҳанафий фикҳининг асосий матнларида бири – Абу-л-Ҳусайн Аҳмад ал-Кудурий (ваф. 428/1037) «Мухтасар»ига бағишланган шарҳчилик анъанасининг алоҳида бир йўналиши – «мушкилот ал-Кудурий» (Кудурий матнидаги мушкул, мужмал ва ноаниқ масалаларни ёритувчи асарлар) жанрининг вужудга келиш тарихи ўрганилади. Тадқиқотда жанрнинг асосий намуналари, хусусан Бадриддин Кардарий (Хавоҳарзода) ва Юсуф ал-Кадурийнинг асарлари мисолида, ушбу йўналишнинг шаклланиш сабаблари, услубий ўзига хослиги ҳамда замонавий илмий-тадқиқий (тарихшунослик) ҳолати таҳлил қилинади.

ИСТОРИОГРАФИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЖАНРА «ШАРХ МУШКИЛАТ АЛЬ-КУДУРИ»

Есенгельды Низаматдинов

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук

Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан

E-mail: y.nizamitdinov@mail.ru

Научный идентификационный номер: MQR-0326-0097

Бердак, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: аль-Кудури, «Мухтасар аль-Кудури», ханафитский фикх, комментарий (традиция комментирования), мушкилат, муджмалат, Кардари, Хаваҳарзаде, аль-Кадури, историография, источниковедение.

Аннотация: В данной статье исследуется история возникновения особого направления в традиции комментирования одного из основных текстов ханафитского фикха — «Мухтасар» Абу аль-Хусайна Ахмада аль-Кудури (ум. 428/1037), известного как жанр «Мушкилат аль-Кудури», посвящённый разъяснению сложных, кратко изложенных и неоднозначных положений текста аль-Кудури. На примере основных произведений данного направления, в частности трудов Бадр ад-Дина Кардари (Хаваҳарзаде) и Юсуфа аль-Кадури, анализируются причины формирования этого жанра, его методологические особенности, а также современное состояние его научного и историографического изучения.

Кириш. Ислом ҳуқуқшунослиги (фиқҳ) тарихида ҳанафий мазҳаби ўзининг кенг ёйилганлиги ва бой адабий мероси билан алоҳида ўрин тутди. Бу мазҳабнинг кейинги авлодларга узлуксиз етиб келишида мазҳаб уламоларининг матнларни тадвин этиш, шарҳлаш ва таҳқиқ қилишдаги изчил саъй-ҳаракатлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган (Ал-Қудурий, н.д.). Мазҳабнинг ўқув-таълим тизимида асрлар давомида марказий ўринни эгаллаб келган матнлардан бири – Абу-л-Ҳусайн Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Қудурий ал-Бағдодий (362–428/973–1037) қаламига мансуб «Мухтасар» («ал-Китоб» номи билан машҳур) асаридир (Аз-Зириклий, н.д.).

Ушбу мухтасар ҳажми ихчам, иборалари мўъжаз бўлгани боис, асрлар оша унга жуда кўп шарҳлар ёзилган. Айни ихчамлик ва мўъжазлик эса матннинг айрим ўринларида мушкуллик, мужмаллик (умумийлик) ва ноаниқликни келтириб чиқарган. Натижада ҳанафий уламолари орасида мухтасарнинг барча масалаларини эмас, балки айнан мушкул ва мужмал ўринларини ёритишга йўналтирилган алоҳида бир шарҳчилик йўналиши – шартли равишда «шарҳ мушкилот ал-Қудурий» деб номланувчи жанр шакллانган. Мазкур мақоланинг асосий мақсади – айнан шу йўналишдаги асарларнинг вужудга келиш тарихини, уларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳамда замонавий илмий доирадаги ўрганилиш ҳолатини (тарихшунослигини) очиб беришдан иборат.

Материал ва методлар. Тадқиқотда «Шарҳ мушкилот ал-Қудурий» йўналиши (жанри)даги асарларнинг вужудга келиш омиллари ва тарихи ўрганилди. Асосий манбалар – ал-Қудурийнинг «Мухтасар»и, Бадриддин ал-Кардарий (Хавоҳарзода)нинг «Шарҳ мушкилот ал-Қудурий» асари (Кувайт, 1438/2017) ҳамда Юсуф ал-Қадурининг «Жомий ал-музмарот ва-л-мушкилот» асаридир; муаллифларнинг таржимаи ҳоли табақот ва тарих манбалари (ал-Хатиб ал-Бағдодий, ас-Самъоний, ал-Лакнавий, Ибн Қутлубуғо) асосида аниқланди. Тадқиқотда манбашунослик, тарихий-қиёсий ва матн таҳлили методлари қўлланилди.

Натижалар ва муҳокама. 1. Ҳанафий мухтасарчилик анъанаси ва шарҳ зарурати «Мушкилот» жанрининг пайдо бўлишини тушуниш учун ислом ҳуқуқшунослигидаги умумий илмий-адабий жараёни назарда тутиш зарур. Хижрий тўртинчи–бешинчи асрларга келиб, ҳанафий мазҳаби ўзининг асосий ҳуқуқий қоидалари ва фуруъларини тизимлаштириш босқичига кирди. Бу даврда мазҳабнинг кенг ҳажмли асарларидаги материални ихчам, ёдлашга қулай шаклда жамловчи мухтасар (қисқартма) асарлар яратиш кенг урф бўлди. Мухтасарлар таълим жараёнида асос вазифасини бажариб, талаба аввал шу ихчам матнни ёдлаб, кейин уни устоз раҳбарлигида кенгайтириб ўрганган.

Ал-Қудурийнинг «Мухтасар»и айнан шу анъананинг ёрқин ва энг муваффақиятли намунаси бўлди. Унинг муваффақияти бир неча омилга боғлиқ эди: матннинг тиллий ихчамлиги, масалаларнинг мантикий тартибда жойлашуви ва далиллардан холи бўлгани – буларнинг барчаси уни бошланғич таълим учун идеал қўлланмага айлантирди (SeekersGuidance Academy, н.д.). Бироқ айнан шу фазилатлар, яъни ҳаддан ташқари ихчамлик ва мўъжазлик, бошқа бир муаммони – матннинг айрим ўринларида маънонинг ёпиқ, кўп қатламли ёки чалкаш бўлиб қолишини – келтириб чиқарди.

Ислом илмий анъанасида матн билан унга ёзилган шарҳ ўртасидаги муносабат ўзига хос диалектик характерга эга. Матн қанчалик ихчам бўлса, унга шунчалик кўп шарҳ талаб қилинади; шарҳ эса, ўз навбатида, матндаги яширин маъноларни очиб беради. Шу боис «Мухтасар»нинг кенг тарқалиши унга ёзилган шарҳларнинг ҳам кўпайишига олиб келди – манбаларда шарҳловчилар сони эллик еттига етгани зикр этилади (SeekersGuidance Academy, н.д.). Бу шарҳлар ичида эса алоҳида бир йўналиш – бутун матнни эмас, балки фақат унинг мушкул жойларини ҳал қилишга бағишланган асарлар – ажралиб турарди. Айнан мана шу эҳтиёж «мушкилот ал-Қудурий» жанрини дунёга келтирди.

2. Ал-Қудурий ва унинг «Мухтасар»и: жанрнинг бевосита манбаси

«Мушкилот ал-Қудурий» жанрини тушуниш учун, аввало, унинг асоси бўлган матн ва муаллиф ҳақида тўхталиш зарур. Абу-л-Хусайн Аҳмад ал-Қудурий Бағдодда 362/973 йилда туғилган. Манбаларда қайд этилишича, унинг даврида Ироқдаги ханафий уламоларининг бошчилиги (раёсат) унга ўтган, обрў-эътибори юксалган (Ал-Хатиб ал-Бағдодий, н.д., 6: 31–32). У фикҳни Абу Абдуллоҳ ал-Журжоний орқали, ал-Жассос ва ал-Кархийга бориб тақаладиган уламолар силсиласидан ўрганган (Ал-Лакнавий, н.д.). «Қудурий» нисбаси хусусида манбашунослар икки хил қараш билдиради: бири – қозон (қудур) яшаш ёхуд сотиш касбига, иккинчиси – Бағдод яқинидаги «Қудура» номли жойга нисбат беради (Ас-Самъоний, н.д.). Имом Қудурий 428/1037 йил ражаб ойида Бағдодда вафот этган (Ад-Дурар ас-сания, н.д.).

Имом Қудурийнинг илмий мероси «Мухтасар» билангина чекланмайди: унинг «ат-Тажрид» (етти жилдли, ханафий ва шофиъий мазҳаблари орасидаги ихтилофларга бағишланган), «ат-Такриб» ҳамда устози Кархийнинг мухтасарига ёзган шарҳи ҳам маълум (Ибн Қутлубуғо, н.д.). Бироқ унга кенг шуҳрат келтирган асар – айнан фикхий фуруъ (амалий масалалар)га доир «Мухтасар» бўлди. Бу матн мазҳаб ичида шу қадар марказий мақомга эга бўлдики, уни кўпинча оддийгина «ал-Китоб» («Китоб») деб атай бошладилар.

Анъанавий маълумотларга кўра, «Мухтасар» тахминан ўн икки минг масалани қамраб олиб, фикҳнинг барча бобларини ўз ичига олади, бироқ далиллардан холи –

бошланғич талабалар осон ўзлаштириши учун шундай тузилган. Манбаларда таъкидланишича, мазҳаб уламолари бу матнни шарҳлашда худди бир-бирлари билан мусобақалашгандек ҳаракат қилишган; шарҳ ёзган муҳаққиқ олимлар сони эллик еттига етгани қайд этилади. Айнан шу кенг қўламли шарҳчилик муҳити «мушқилот» йўналишининг пайдо бўлиши учун табиий замин яратди.

3. «Мушқилот» жанрининг моҳияти ва бошқа шарҳ турларидан фарқи

«Мухтасар»га ёзилган шарҳларни шартли равишда бир неча турга ажратиш мумкин. Биринчи тур – матннинг ҳар бир жумласини изчил, сўзма-сўз шарҳловчи тўлиқ шарҳлар (масалан, ал-Ҳаддоднинг «ал-Жавҳара ан-найра» ва «ас-Сирож ал-вахҳож» асарлари) (Ал-Ҳаддод, н.д.). Иккинчи тур эса бутун матнни эмас, балки фақат мушкул (тушуниш қийин бўлган) ва мужмал/мубҳам (умумий, ноаниқ) ўринларни танлаб ёритувчи асарлардир. Айнан мана шу иккинчи тур «мушқилот ал-Қудурий» жанрини ташкил этади.

Бу жанрнинг услубий ўзига хослиги манбаларда аниқ ифодаланган. Жумладан, жанрнинг машҳур намунаси – Бадриддин ал-Қардарий (Хавоҳарзода) асарини таҳқиқ қилган олимлар унинг услубини шундай таърифлайди: муаллиф «матндан баъзи масалаларни шарҳлайди, баъзиларини эса шарҳламай қолдиради; шунинг учун бу асар матннинг барча масалалари учун сўзма-сўз шарҳ ҳисобланмайди; муаллиф китобини шарҳ мушқилот ал-Қудурий деб номлагани боис, у фақат мушкул ёки чалкаш (мавҳум) ўринларни шарҳлаб, равшан масалаларни ташлаб кетган» (Қардарий, 1438/2017).

Шунга ўхшаш таъриф жанрнинг иккинчи йирик намунаси – Юсуф ал-Қадурийнинг «Ҷамиъ ал-музмарот ва-л-мушқилот» асарига нисбатан ҳам берилади. Манбаларда қайд этилишича, муаллиф бу асарида «Мухтасар» шарҳида «мўъжаз ва мубҳам (ноаниқ) тарзда келган ғализ (тушуниш қийин) масалаларни» батафсил баён қилиб, ўқувчига уларнинг мақсадини аңлатишни кўзлаган (Ал-Қадурий, н.д.). Қўриниб турибдики, жанрнинг номидаги «мужмарот» (яширин, кўзда тутилган маънолар) ва «мушқилот» (мушкул масалалар) атамалари бевосита унинг функционал моҳиятини – матндаги ноаниқликни бартараф этишни – ифодалайди.

Демак, жанрнинг асосий хусусиятларини қуйидагича умумлаштириш мумкин: танлаб ёндашиш (барча масалалар эмас, фақат муаммоли ўринлар); матн тузилишига умумий риоя қилиш билан бирга, масалаларни баён қилишда баъзан тартибни ўзгартириш (тақдим-таъхир); ҳамда боблар орасидаги мантиқий мутаносибликни (ал-муносаба) кўрсатишга интилиш (Қардарий, 1438/2017).

4. Жанрнинг асосий намуналари ва уларнинг тарихи

4.1. Бадриддин Қардарий (Хавоҳарзода)нинг «Шарҳ мушқилот ал-Қудурий» асари

Жанрнинг номини бевосита ўз номида акс эттирган асар – Бадриддин Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Кардарий, Хавоҳарзода номи билан машҳур олимга нисбат бериладиган «Шарҳ мушкілот ал-Қудурий»дир (Кардарий, 1438/2017). Бу асар ҳанафий мазҳабининг Мовароуннаҳр–Хоразм илмий муҳити билан боғлиқлиги жиҳатидан Ўзбекистон фикҳ тарихи учун айниқса аҳамиятлидир: «Кардарий» нисбаси ва «Хавоҳарзода» лақаби бевосита шу минтақа уламолари билан боғлиқдир (Ас-Самъоний, н.д.; Аз-Зириклий, н.д.).

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бу асарнинг муаллифлик масаласи замонавий илмий доирада ҳал қилинмаган муаммо бўлиб қолмоқда. Асарни таҳқиқ қилган муҳаққиқларнинг ўзи муқаддимада очик эътироф этадилар: «таҳқиқ муқаддимасида китобнинг муаллифга нисбат берилиши асоси келтирилмаган... балки бу китоб муаллифнинг таржимаи ҳолидаги асарлари рўйхатида ҳам зикр этилмаган... шунингдек, мазҳабда Қудурий мушкілотига оид бир неча китоб борлиги, уларнинг баъзилари мазкур асар билан чалкашиб кетиши ҳам айтилмаган; буни аниқлаштириш зарур» (Кардарий, 1438/2017).

Бу масаланинг мураккаблиги яна шундаки, фикҳ тарихида «Хавоҳарзода» лақаби билан бир неча олим маълум (масалан, Бакр Хавоҳарзода ал-Бухорий ҳам «Мухтасар»га шарҳ ёзган). Бу эса асарларнинг бир-бирига нисбат берилишида чалкашликка сабаб бўлади ва ҳар бир нусханинг муаллифини аниқлашда қиёсий манбашунослик таҳлилини талаб этади (Ал-Лакнавий, н.д.). Хавоҳарзоданинг илмий мақоми эса унинг шогирдлари орқали ҳам тасдиқланади: машҳур ҳанафий олими Абу-л-Баракот ан-Насафий ўз устозлари каторида Бадриддин Хавоҳарзодани зикр этади.

Асарнинг матнига келсак, у фикҳнинг анъанавий тартибида – таҳорат китобидан то фароиз (мерос) китобигача – барча асосий бобларни қамраб олган. Замонавий илмий нашр Урдундаги Жаҳон Ислом Фанлари университетида ҳимоя қилинган уч магистрлик диссертацияси асосида тайёрланиб, Қувайтда икки жилдда (1264 бет) нашр этилган (Кардарий, 1438/2017).

4.2. Юсуф ал-Қадурийнинг «Жамиъ ал-музмарот ва-л-мушкілот» асари

Жанрнинг иккинчи, ҳажман йирик ва кенг тарқалган намунаси – Юсуф ибн Умар ибн Юсуф ас-Суфий ал-Қадурий (ваф. 832/1429) қаламига мансуб «Жамиъ ал-музмарот ва-л-мушкілот фи шарҳ Мухтасар ал-имом ал-Қудурий» асаридир. Муаллиф (туркийлар орасида «Набира Умар» номи билан танилган) бу асарида «Мухтасар»нинг шарҳида учрайдиган ноаниқ ва мужмал масалаларни тўплаб, изоҳлашни ўз олдига мақсад қилган. Асарнинг номидаги «жамиъ» (тўпловчи) сўзи ҳам айнан шу – турли манбалардаги изоҳларни жамлаш – ёндашувни акс эттиради (Ал-Қадурий, н.д.).

Шуни таъкидлаш керакки, Юсуф ал-Кадурийнинг нисбаси («ал-Кадурий») асар шарҳлаётган матн муаллифи («ал-Қудурий»)нинг нисбасига жуда яқин – бу ҳам манбашуносликда эҳтиёткорликни талаб этадиган ҳолатдир, чунки иккиси бутунлай бошқа даврларда яшаган (биринчиси V/XI аср, иккинчиси IX/XV аср) икки алоҳида шахсдир. Асар замонавий даврда бир неча жилдда нашр этилган ва унинг айрим қисмлари мустақил илмий таҳқиқ объектига айланган (Мандума, 2016).

4.3. Жанрнинг кенг шарҳчилик контекстидаги ўрни

«Мушкилот» йўналишидаги асарларни «Мухтасар»нинг умумий шарҳчилик анъанасидан ажратиб олиб тушуниш муҳим. Тўлиқ шарҳлар (масалан, ал-Ҳаддоднинг «ал-Жавҳара ан-найра»си ёки кейинги даврда ал-Майдонийнинг «ал-Лубоб фи шарҳ ал-Китоб» асари) матнни бошидан охиригача изоҳлашни мақсад қилса, «мушкилот» жанри фақат муаммоли нуқталарга қаратилгани билан улардан фарқ қилади. Бу – ўзига хос «нуқтавий» (танлаб ёндашувга асосланган) шарҳ услуби бўлиб, у ўқувчида матннинг асосий мазмуни ҳақида дастлабки тасаввур мавжуд деб фараз қилади ва эътиборни айнан қийинчилик туғдирадиган ўринларга жалб этади.

5. Жанр асарларини таҳқиқ қилиш методологияси

«Мушкилот» жанридаги асарларнинг замонавий илмий нашрга тайёрланиши (таҳқиқ) ўзига хос методологик ёндашувни талаб қилади. Бу жараённинг асосий вазифалари жанр намуналаридан бирини нашрга тайёрлаган муҳаққиқ томонидан аниқ ифодаланган. Унга кўра, таҳқиқчининг мақсади – «китоб матнига хизмат қилиш: унинг ёпиқ (ғомиз) ўринларини шарҳлаш, масалалари ва иқтибосларининг манбаларини кўрсатиш, ҳадисларини таҳриж қилиш, мубҳам (ноаниқ) жойларини баён этиш, айрим истилоҳларини таърифлаш ҳамда матндаги хатоларни (тасҳиф) тузатиш»дан иборатдир (Кардарий, 1438/2017).

Бу методологик дастур «мушкилот» жанрининг ўзига хос табиатидан келиб чиқади: модомики асл асар матндаги мушкул ўринларни ҳал қилишга бағишланган экан, унинг замонавий нашри ҳам шу мушкулликни замонавий ўқувчи учун қайта очиб бериши лозим. Шу маънода таҳқиқ жараёни ўзи бир турдаги «иккинчи даражали шарҳ» вазифасини бажаради – ўрта аср шорҳи матнни ўз даври ўқувчиси учун ёритган бўлса, замонавий муҳаққиқ ўша шарҳни бугунги илмий жамоатчилик учун ёритади.

Таҳқиқ ишининг аҳамияти, муҳаққиқлар таъкидлашича, нафақат илмий, балки маданий-тарихий жиҳатга ҳам эга. Улар қайд этадиларки, ўтмишда асар таълиф этиш бугунгидан анча машаққатли бўлган – қоғоз, сиёҳ ва малакали котибларнинг камлиги, илм билан тўла шуғулланиш учун шароит танқислиги бунга сабаб бўлган (Кардарий,

1438/2017). Шу боис бундай асарларни илмий муомалага киритиш ўтмиш уламолари меросини сақлаш ва кейинги авлодларга етказишнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Айтиш мумкин, шу нуқтада «мушқилот» жанрини ўрганиш умумий манбашунослик ва матншунослик фанлари билан туташади.

6. Жанрнинг замонавий ўрганилиши (тарихшунослик ҳолати)

«Мушқилот ал-Қудурий» жанридаги асарларнинг замонавий илмий ўрганилиши, асосан, икки йўналишда олиб борилмоқда: биринчиси – қўлёзмаларни илмий таҳқиқ (таҳқиқ ал-махтутот) қилиш, иккинчиси – улар асосида қиёсий-таҳлилий тадқиқотлар ўтказиш.

Тарихшунослик нуқтаи назаридан энг диққатга сазовор жиҳат – бу жанрнинг нисбатан кеч ва чекланган тарзда ўрганила бошлангани. Хавоҳарзода асарининг муҳаққиқларидан бири 2010-йилларда ҳам ушбу асар хусусида қуйидагиларни ёзган эди: «менинг билимим доирасида, бу китобни илгари тадқиқотчилар таҳқиқ ёки тадқиқ қилмаган» (Қардарий, 1438/2017). Бу эътироф жанрнинг катта қисми ҳанузгача қўлёзма ҳолида сақланиб турганини ва илмий муомалага тўлиқ киритилмаганини кўрсатади.

Сўнгги ўн йилликларда вазият ўзгара бошлади. Жумладан, Урдундаги Жаҳон Ислом Фанлари университети сингари марказларда жанр намуналари магистрлик ва докторлик диссертациялари доирасида қисмларга бўлиб таҳқиқ қилина бошланди. Бундай тадқиқотларда одатда асар икки қисмга ажратилади: биринчи (тадқиқий) қисмда муаллиф ва матн таърифи, асарнинг услуби, қўлёзма нусхаларнинг тавсифи берилади; иккинчи (таҳқиқий) қисмда эса матннинг танқидий наشري амалга оширилади. Юсуф ал-Қадурийнинг «Жамиъ ал-музмарот ва-л-мушқилот» асари ҳам шу тарзда турли тадқиқотчилар томонидан алоҳида қисмларга бўлиб ўрганилган.

Шу билан бирга, тарихшуносликдаги асосий очик муаммолар сақланиб қолмоқда. Биринчиси – юқорида қайд этилган муаллифлик ва матнларнинг бир-бирига чалкашиши масаласи, бу эса ягона, ишончли қиёсий каталоглаштиришни талаб этади. Иккинчиси – жанрнинг минтақавий (хусусан Мовароуннаҳр) илдизларининг етарлича ёритилмагани. Ўзбекистон илмий доираси учун айнан шу – жанрнинг маҳаллий уламолар мероси билан боғлиқлигини ўрганиш – истиқболли йўналиш бўлиши мумкин.

Хулоса. Ўтказилган таҳлил асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин. Биринчидан, «шарҳ мушқилот ал-Қудурий» – ҳанафий шарҳчилик анъанасининг ўзига хос, мустақил йўналиши бўлиб, унинг вужудга келиши бевосита ал-Қудурий «Мухтасар»ининг ихчам ва мужаз услубидан келиб чиққан табиий эҳтиёж натижасидир. Матндаги мушкул ва

муажмал ўринлар шарҳ талаб қилгани боис, уламолар бутун матнни эмас, балки айнан муаммоли нуқталарни ёритувчи асарлар яратишган.

Иккинчидан, жанрнинг икки асосий намунаси – Бадриддин ал-Кардарий (Хавоҳарзода)нинг «Шарҳ мушкилот ал-Қудурий»и ва Юсуф ал-Қадурийнинг «Жамиъ ал-музмарот ва-л-мушкилот»и – унинг услубий ядросини, яъни танлаб ёндашув ва ноаниқликни бартараф этиш тамойилини яққол намоён этади. Учинчидан, жанрнинг замонавий тарихшунослиги нисбатан янги бўлиб, асосан қўлёзмаларни таҳқиқ қилишга қаратилган; муаллифлик масалалари ва минтақавий илдизлар эса ҳали ўз тадқиқотчисини кутаётган очиқ муаммолардир.

Шундай қилиб, «мушкилот ал-Қудурий» жанри нафақат ҳанафий фикҳининг ички ривожланиш мантиқини, балки ислом илмий анъанасида матн билан шарҳ ўртасидаги мураккаб муносабатни ўрганиш учун ҳам қимматли манба бўлиб хизмат қилади. Бу йўналишдаги тадқиқотларни чуқурлаштириш, айниқса Мовароуннаҳр уламолари мероси билан боғлиқлигини ойдинлаштириш, келгуси илмий изланишларнинг истиқболли вазифаси ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ад-Дурар ас-сания. (н.д.). Ал-Мавсуъа ат-тарихия: Вафот Абу-л-Хусайн ал-Қудурий [тарихий энциклопедия]. <https://dorar.net>
2. Аз-Зириклий, Х. (н.д.). Ал-Аълам [Машхур сиймолар қомуси]. Бейрут: Дор ал-илм ли-л-малойин.
3. Ал-Қадурий, Ю. ибн Умар ас-Суфий. (н.д.). Жомий ал-музмарот ва-л-мушкилот фи шарҳ Мухтасар ал-имом ал-Қудурий [Қудурий мухтасари шарҳидаги яширин ва мушкул масалалар].
4. Ал-Қудурий, А. Аҳмад ибн Муҳаммад. (н.д.). Мухтасар ал-Қудурий фи-л-фикҳ ал-ҳанафий [Ҳанафий фикҳида Қудурий мухтасари].
5. Ал-Лакнавий, А.-л-Ҳасанот М. Абдулҳай. (н.д.). Ал-Фавоид ал-бахия фи тарожим ал-ҳанафия [Ҳанафий уламолари таржимаи ҳоллари].
6. Ал-Мактаба аш-Шомила. (н.д.). Шарҳ мушкилот ал-Қудурий (рақамли нашр). <https://shamela.ws/book/1135>
7. Ал-Хатиб ал-Бағдодий. (н.д.). Тарих Бағдод [Бағдод тарихи]. Бейрут: Дар ал-кутуб ал-илмия.
8. Ал-Ҳаддод, А. Бакр ибн Алий аз-Забидий. (н.д.). Ал-Жавҳара ан-найра шарҳ Мухтасар ал-Қудурий [Қудурий мухтасари шарҳи].

9. Ас-Самъоний, А. Саъд. (н.д.). Ал-Ансоб: ал-Қудурий моддаси [нисбалар қомуси].
10. Дорилифто-и Миср. (н.д.). Ал-имом ал-Қудурий [фатво идораси мақоласи]. <https://dar-alifta.org>
11. Ибн Қутлубуғо, З. Қосим. (н.д.). Тож ат-тарожим [таржимаи ҳоллар тўплами].
12. Кардарий (Хавоҳарзода), Б. М. ибн Маҳмуд. (1438/2017). Шарҳ мушкилот ал-Қудурий [Қудурийнинг мушкул масалалари шарҳи] (А. Р. ал-Муҳайлабий ва бошқ., таҳқиқ). Кувайт: Мактабат ал-имом аз-Заҳабий.
13. Мандума. (2016). Жомиъ ал-музмарот ва-л-мушкилот: дироса [илмий маълумотлар базаси]. <https://search.mandumah.com>
14. SeekersGuidance Academy. (н.д.). Мадҳал ила-л-фикҳ ал-ҳанафий: шарҳ Мухтасар ал-Қудурий [Ҳанафий фикҳига кириш]. <https://academy.seekersguidance.org>